

МОТИВАЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ

У сучасній лінгвістиці швидко формуються та розвиваються теорії номінації і мотивації. Дослідники вивчають актуальні проблеми вмотивованості лексичних одиниць, визначення ступеня вмотивованості похідних слів, встановлення мотиваційних зв'язків лексичних одиниць. Метою цього дослідження є визначення мотивації семантичного поля та мотиваційних зв'язків його лексичних одиниць. Матеріалом дослідження слугують англійські прикметники семантичного поля з температурною ознакою. Об'єктом дослідження є мотиваційні зв'язки членів семантичного поля cold-warm.

В основі дослідження мотивації лежить проблема відображення дійсності мовою. Ми дотримуємося гіпотези, згідно з якою значення слова – це відображення предмета в свідомості людини. Її прихильниками є О.А.Потебня, Л.М.Васильєв, С.В.Семчинський, Ю.Д.Апресян, Ю.О.Карпенко, Г.С.Кличков, Л.О.Новіков, Л.А.Лесиченко та ін. На думку О.А.Потебні, значення – це розумове відображення предмета, зміст думки про предмет з різними його ознаками, одна з яких є центральною і виступає як внутрішня форма слова [1 : 5].

З таким поглядом погоджується Л. А. Лесиченко і вважає, що значення слова – це певне відображення предмета, явища чи відношення в свідомості носіїв мови, що утворює в структурі слова його внутрішню частину, стосовно якої звучання (звуковий комплекс) виступає як матеріальна оболонка [2 : 67]. Значення слова утворюється внаслідок абстрагованої діяльності людського мислення в процесі пізнання навколишнього світу. Пізнаючи явища реальності, людина дає їм назву, тобто закріплює за кожним з них якийсь звуковий комплекс. Проте слово стає елементом мови тільки в тому випадку, якщо назва стає спільною для мовного колективу, тобто суспільно усвідомленою. Слово в мові виконує номінативну функцію. А для того, щоб мова могла виконати свої основні функції, зокрема, комунікативну і експресивну, потрібно, щоб речення, групи слів, які виражають закінчену думку, мали елементи, які розкривають відношення, у яких перебувають явища дійсності [2: 57].

Мотивація виражає основну гносеологічну функцію слова – мовну фіксацію знань. Мотивація номінативної одиниці відображає конкретні можливості позначення об'єктів дійсності за допомогою суспільної практики та вводить в систему мови нове найменування як нову мовну одиницю, розвиває її та актуалізує в процесі функціонування.

Проблеми мотивації висвітлені у концепції В.Гумбольдта про внутрішню форму мови. Вчений створив знакову теорію мови, зазначав, що мова є водночас і відображення і знак. Для того щоб слово стало словом, потрібно не тільки звукову оболонку, але і єдність звука та поняття. Таким чином, слово як елемент мови є вмотивованим тією ознакою предмета, яка є лежить в основі його найменування і закріплена за ним мовною практикою.

Мотивологія розвивається як самостійна дисципліна в лінгвістиці. Це вчення про мотиви номінації, яке має свій об'єкт дослідження, особливі методи аналізу, конкретні цілі та завдання, це молодий розділ мовознавства, який вивчає явища мотивації слів. Сучасні дослідники розрізняють три типи мотивації: експліцитну, лексикалізовану та імпліцитну. Їм відповідають конкретні ступені вмотивованості. Вивчаючи мотивацію, ми розглядаємо онтологічний, семантичний та функціональний аспекти. Високий ступінь абстрагування, що властивий значенню, його гнучкість у лексичних зв'язках з іншими одиницями словника значною мірою визначаються мотиваційними особливостями лексичних одиниць. Загальновизнаними є чотири види мотивації: фонетико-морфологічна, етимологічна, морфологічна та зумовлена семантичним полем.

Мотивація, зумовлена семантичним полем – найскладніший тип мотивації. Окреме значення лексеми або один із компонентів цього значення може набирати переваги над рештою компонентів чи, навіть, над прямим визначенням у контексті. Інколи слово набуває нового значення, що відрізняється від традиційного, умотивованого етимологічно. Тому цей тип мотивації значною мірою ґрунтується на стосунках слова з позамовними реаліями і функціональних зв'язках нового семантичного угруповання.

Для визначення мотивації семантичного поля потрібно передусім з'ясувати природу самого поняття *поле*, його місце в системі мови. На думку А.О.Білецького, низка слів, значення яких має кілька спільних компонентів, утворює семантичне поле. Наприклад, начиння: чашка, кухлі, склянки, миски, каструлі, тарілки, тарелі тощо [3 : 186]. Важко не погодитись з таким визначенням, проте, вважаємо, що воно потребує деяких уточнень. Зокрема ми поділяємо теорію інваріантного значення слова, яке складається з набору сем. Тому семантичним полем називаємо множину слів, інваріантні значення яких мають спільні семи. За С.О. Гурським, значення – це мінімальний відносно незмінний зміст слова у мові, а смисл – змінний зміст у мовленні. У плані мови всі слова пов'язані зі своїм незмінним змістом – інваріантним значенням. Ми погоджуємось з дослідниками (С.О.Гурський, О.Г.Цьовх, Р.І.Дудок), які вважають, що в тлумачному словнику потрібно описати насамперед «серцевину значення», яка є першоосновою семантичної структури слова [4 : 3–14].

Мовознавці по-різному визначають загальне, що є у слові, називаючи його «основним значенням», «елементарним значенням». Ці пошуки мають одну мету – виділити основний елемент, спільний для всіх випадків вживання певного слова. Ця серцевина повинна визначатись як інваріантне значення у мові, що складається з набору елементарних смислів – сем, тобто узагальнених, абстрагованих, комунікативно релевантних ознак відповідного поняття, що набули структурної якості як компоненти лексико-семантичної системи мови. Семи виконують функції семантичних диференційних ознак (СДО) послідовно різних понять. У мовленні вони творять щоразу відповідно різні смисли і залишаються відносно незмінними, інваріантними у мові. Упорядкований набір сем становить семантичну структуру відповідного слова. Набір породжуваних різних смислів одного слова у різних контекстах визначається як смислова або семантична структура слова. Основою смислу є марковане поняття, яке разом з СДО однозначно визначає смисл кожного вживання слова [5 : 37-38].

Ми досліджували прикметники ядра семантичного поля з температурною ознакою cold, cool, frigid, chilly, icy, frosty, arctic, freezing warm, lukewarm, hot, tepid, torrid. Домінантами цього поля є прикметники cold і warm. Прикметники мають спільну категоріальну сему і об'єднуються в одну групу, оскільки виражають спільну ознаку. Слід зазначити, що досі немає універсального інвентаря семантичних ознак, який можна було б застосовувати до опису значень слів. Семи – це не дискретні величини, не матеріальні об'єкти. Не встановлено, чи набір сем якоїсь семі має впорядкований характер. Навіть якщо визнається впорядкований характер внутрішньої структури значення, то невідомо, чи порядок сем довільний та чим він зумовлений [6 : 106].

Наше дослідження семантичного поля температурної ознаки складалося з п'яти етапів:

- 1) виявлення синонімічного ряду з домінантою cold;
- 2) виділення ядра синонімічного ряду з домінантою cold;
- 3) виявлення синонімічного ряду з домінантою warm;
- 4) виділення його ядра;

5) об'єднання відповідних синонімічних рядів в антонімічну групу з температурною ознакою, ядро якої складатиме сума двох відповідних ядер.

Для визначення членів синонімічних рядів з домінантами cold і warm ми проаналізували словникові статті англійських тезаурусів і синонімічних словників: Roget's Thesaurus (RT), Roget's 21st century Thesaurus (R21CT), Oxford American Dictionary (OAD), Webster's New World Dictionary WNWD), the Scribner-Bantam English Dictionary (BSED). Компонентний аналіз словникових дефініцій дав змогу ідентифікувати ад'єктивні лексеми, встановити якісні та кількісні характеристики кожного слова, їхні взаємозв'язки та місце кожної з лексичних одиниць у ядерно-периферійній структурі поля. До семантичного поля прикметників температурної ознаки входить близько 2010 членів. Ядро цього поля формують 12 членів, зокрема cold, cool, frigid, chilly, icy, frosty, arctic, freezing warm, lukewarm, hot, tepid, torrid.

Ми визначили семний (маємо на увазі потенційні семи) склад інваріантного значення домінанти *cold*: а) низька температура, б) відсутність тепла, с) розташований на значній відстані (немалій) від тепла, d) який спричиняє пониження тепла, е) який є причиною відсутності тепла, f) який використовує пониження тепла, g) який має малу кількість внутрішнього тепла, h) якому властива відсутність внутрішнього тепла, i) який є причиною зменшення внутрішнього тепла, j) який є причиною відсутності внутрішнього тепла. Вони об'єднані інтегральною семою *наявність кількості (невеликої) тепла*. При диференційній семі 1) *наявність зовнішнього тепла (малої кількості)* утворюються потенційні семи a, b, c, d, e, f; при диференційній семі 2) *наявність внутрішнього тепла* актуалізуються потенційні семи g, h, i, j. Комбінації градаційних і потенційних сем є причиною утворення різноманітних смислів слів. Значення ж залишається незмінним – наявність невисокої температури чи невеликої кількості тепла.

Аналогічно прикметники синонімічного ряду з домінантою *warm* мають спільну категоріальну сему – ознака, інтегральну сему – наявність тепла,

диференційні семи 1) зовнішнє тепло, 2) внутрішнє тепло. Диференційна сема *наявність зовнішнього тепла* породжує потенційні семи а) який має певну кількість тепла, б) який має високу температуру (гарячий), в) розташований близько біля тепла, г) сприяє збільшенню температури (тепла); г) використовує тепло (чи його збільшення).

Диференційна сема *наявність внутрішнього тепла* сприяє утворенню потенційних сем д) наявність невеликої, помірної кількості внутрішнього тепла, е) наявність великої кількості внутрішнього тепла, є) спричиняє утворення великої кількості внутрішнього тепла.

Домінанти *cold* і *warm* мають більшу кількість сем. Домінанти виконують роль мотиватів, оскільки семний склад інших членів ядра є мотивованим відносно семного складу домінант. У мовленні на основі актуалізації конкретних потенційних сем утворюються нові смисли прикметників. Семний склад домінант є семантичною мотивацією утворення нових смислів інших членів семантичного поля. Наприклад, характеризуючи зовнішній світ людини (навколишнє середовище і все, що оточує її), домінанти *warm* і *cold* набувають смислів, які безпосередньо пов'язані з температурними особливостями відповідних іменників – *теплий, теплуватий, холодний, прохолодний* –, а також смисли, які відповідають внутрішньому станові людини.

Пояснити утворення відмінних смислів можна наявністю диференційних сем у складі інваріантного значення, зокрема, семи *наявність певної кількості зовнішнього та внутрішнього тепла*. Тепла погода – зовнішнє тепло, добре серце – внутрішнє тепло. Актуалізація семи внутрішнього тепла домінанти мотивує актуалізацію цієї семи і утворення нових смислів з членами семантичного поля – *cool reply (voice, glance, word), chill glance, hot logic (head, word, blood)*.

Порівнявши семний склад синонімічних рядів, спостерігаємо, що семи перебувають в антонімічних стосунках:

а) який має невелику кількість тепла,

б) відсутність тепла,

в) розташований на відстані (немалій) від тепла,

г) який спричиняє зменшенню тепла,

г) який є причиною відсутності тепла,

е) який використовує зменшення тепла,

є) який має малу кількість внутрішнього тепла,

ж) якому характерна відсутність внутрішнього тепла,

з) який є причиною зменшення внутрішнього тепла,

і) який є причиною відсутності внутрішнього тепла.

а) який має певну кількість тепла,

б) який має велику кількість тепла (гарячий),

в) розташований близько біля тепла,

г) який сприяє збільшенню температури (тепла);

г) використовує тепло (чи його збільшення).

е) який має невелику, помірну кількість внутрішнього тепла,

є) якому характерна велика кількість внутрішнього тепла,

ж) який спричиняє утворення великої кількості внутрішнього тепла.

Утворення нових смислів є вмотивованим. Наприклад, прикметник *hot* у комбінації з іменником *line* набуває смислу *гаряча лінія* (телефонного зв'язку). Вмотивованість актуалізації семи *наявність великої кількості внутрішнього тепла* є очевидною. Так вперше було названо лінію між американським Білим Домом і Кремлем. У період холодної війни під час телефонних розмов лідери великих держав розв'язували складні проблеми війни і миру, від яких залежала доля людства. Ми не знайшли словосполучення *hot war* у художній літературі, проте 530 випадків вживання зафіксовано на сторінках Інтернету. *Even with the end of the cold war, hot war has not gone out of fashion.* [7]. Сполучення *hot war* зафіксовано у словниковій статті Oxford English Dictionary: 3) доведений до граничного напруження, запеклий, жорстокий (про бій, стрілянину). 1759 R.Rogers *The Canadians and Indians... were soon stopped by a warm fire from the Rangers and Mohocks*. Очевидно в 18-му столітті актуалізація даної семи є вмотивованою, коли йдеться про війну, бій, вогнепальну зброю, вогонь тощо, де реалізуються диференційні семи зовнішнього та внутрішнього тепла. Актуалізація даних сем мотивує відповідні семи антонімічної домінанти *cold*, і тому утворення смислу *cold war* (холодна війна) у 20 столітті є очевидним і вмотивованим.

What is the difference between a "hot" war and a "cold war?" What are the different tactics, military and diplomatic, for hot and cold wars? [7].

Питання є справді складне. Оскільки наші дослідження не присвячені проблемам політичного плану, нас цікавить не відмінність у стратегії, тактиці ведення тієї чи іншої війни, а лише той факт, що значення прикметників *cold* і *hot* залишаються незмінними, інваріантними, домінанти семантичного поля виступають у ролі мотиватів, і актуалізація потенційних сем мотиватів чи членів семантичного поля є вмотивованою.

Наведемо ще один “військовий” контекст, звертаючи увагу на смисл прикметника *tepid*: *With the re-establishment of communism, albeit in a smaller Russia, this time by popular vote, with several nations now aggressively building nuclear arsenals and with militant Islamic fundamentalism sweeping the globe, the old Cold War now looked like a tepid tea party* [8]. Оскільки йдеться про війну, яка протиставляється миру, в цьому випадку *cold war* протиставляється *tepid tea party*, тому прикметник *tepid* набуває смислу *мирний*, тобто стара *холодна* війна сьогодні нагадує *мирне* чає пиття. Смисл *мирний* прикметника *tepid* утворився за допомогою актуалізації семи семантичного поля температурної ознаки.

У наступному прикладі прикметники *hot*, *torrid* під дією потенційної (уточнювальної) семи *який спричиняє виникнення великої кількості тепла* набувають смисли *гострий, різкий* (taste, dish, smell, pepper, mustard etc.). The dish is *hot* of pepper. У цьому смислі *hot* частіше вживається, коли йдеться про спеції, які викликають відчуття пекучості. *Hot pint* – це скандинавський напій, до інгредієнтів якого входять пиво, цукор, перець та інші *гострі* спеції.

Цікавими є смисли, які мають прикметники *lukewarm* і *tepid*, якщо йдеться про особистість. Нагадаймо, що в цьому випадку основну роль відіграє диференційна сема – *кількість внутрішнього тепла*, яке практично неможливо виміряти. Градаційна сема вказує, що у цих прикметників кількість внутрішнього тепла менша, ніж у прикметника *warm*. Тому якщо смисли прикметника *warm* у словосполученнях *warm friends* – *хороші* друзі, *warm relations* – *близькі* стосунки,

warm links – *місні* зв'язки, *warm people* – *добрі* люди, *warm lovers* – *щасливі* коханці, то в поєднанні цих самих іменників з *lukewarm* матимемо *lukewarm friends* – друзі, але дещо менше, ніж хороші, *lukewarm relations* – стосунки, але не зовсім ще близькі, *lukewarm people* – не дуже добрі люди, хоча ще не погані. Вважаємо вдалим приклад з Біблії: *The great danger of being lukewarm is that it is easy to believe you are all right. A lukewarm person thinks: "Well, at least I'm not cold. But lukewarm isn't warm enough for God* [9]. Бути *напівцирим, напівдобрим, напівчесним* мало для людей, дружби, кохання, зв'язків тощо. Краще бути байдужим, аніж трішки щирим. Тому смисл прикметників *lukewarm i tepid* у цих контекстах містить негативну оцінку і є більше синонімічним до смислу прикметника *cool* у поєднанні з відповідними іменниками.

Смисл *слабкий* (про слід) також утворюється від інтегральної семи наявності тепла. Кожному живому організмові властиві процеси теплообміну, тепловіддачі. До чого ми б не торкалися, де б не ступала нога, при дотикові будь-якої частини тіла до інших предметів (тіл) відбувається процес переходу тепла від тіла з більшою температурою до того, що з меншою. Кожна людина залишає вранці свої свіжі сліди – тепле ліжко, в якому спала, яке з часом, стане холодним, а отже, слід – слабким. За аналогією, на полюванні тварини залишають сліди, нехай то запах чи прим'ята трава, зламана гілка, та з часом вони стають не такими помітними – слабшими.

На такій самій основі утворюється значення *холодний* у дитячій грі “тепло-холодно”: якщо всі тіла виділяють тепло, то, щоб відчутти це тепло, треба бути якомога ближче до шуканого тіла, тобто що ближче підходять гравці до захованого предмета, то імовірніше їм будуть кричати “тепло”, і навпаки, що далі – “холодно”. Можливо, можна було грати за допомогою слів близько-далеко, які точніше передають думку. Але процес утворення цього смислу зрозумілий.

Розвиток психіки первісної людини не зводиться тільки до розвитку мислення і розвитку форм усвідомлення людиною навколишньої дійсності. Мова бере участь у різних виявах психічного життя, опосередковуючи не тільки мислення, а й сприйняття, пам'ять, уяву, увагу, емоційні і вольові процеси. Мабуть, коли людина зрозуміла, що існує не тільки зовнішній, а й внутрішній світ, з виникненням релігії, поняття душі, які змінили світогляд, внутрішній світ людини, тепло стало не тільки фізичним явищем, а з'явилося внутрішнє тепло, яке характеризувало людину як особистість, її доброту, сердечність. Людині притаманні різні риси, які можна визначити за інтенсивністю внутрішнього тепла її душі, серця. Недаремно *теплий, душевний, сердешний* є синонімами у сполученнях з такими іменниками, як *стосунки, розмова, слова*. Відсутність (незначна кількість) внутрішнього тепла людини творить смисли *байдужий, суворий, бездушний, не енергійний*, які створюють негативну оцінку, та смисли з позитивною оцінкою – *тверезий, стриманий*.

Відомо, що прикметники семантичного поля з температурною ознакою вживаються з назвами кольорів, характеризуючи холодні або відповідно теплі відтінки. На сторінках Інтернету ми віднайшли таку інформацію: до кольорів, які в англійській мові називають *cool*, відносяться *green, violet, blue, bluish-green, turquoise, lime, jade, aqua*. Вони впливають на сприйняття часу, розміру, ваги, об'єму, зокрема:

- 1) у приміщеннях, пофарбованих у холодні відтінки, плин часу недооцінюється, тому такими кольорами рекомендують фарбувати кімнати, де часто виконується повсякденна робота,
- 2) предмети, речі цих кольорів здаються коротшими, меншими,
- 3) вага предметів, які мають ці кольори здається легшою,
- 4) розміри ж кімнати холодні кольори збільшують [10].

Вживання прикметників цього семантичного поля для позначення відтінків кольорів як холодних чи теплих є вмотивованим, оскільки у цих прикметників актуалізуються диференційні семи (зовнішнє або внутрішнє тепло) та потенційні семи (який має невелику, помірну кількість внутрішнього тепла, якому характерна велика кількість внутрішнього тепла, який спричиняє утворення великої кількості внутрішнього тепла). Коли мова йдеться про холодні чи теплі кольори у кімнаті, ми не маємо на увазі характеристики температури, а внутрішній стан, який виникає у людини.

Наведено ще один приклад, в якому світ *tepid people* порівнюється з *gray world* (сірим світом): *Orwell depicts a gray world dominated by Big Brother and his vast network of agents suffocating freedom in a totalitarian world in which news is manufactured according to the will of the authorities and in which tepid people live tepid lives by rote* [10]. Саме за допомогою прикметника *gray* визначаємо смисл прикметника *tepid* у словосполученнях *tepid people*, *tepid lives* – сірі люди, які живуть своїм сірим життям, тобто пасивні люди, яких нічого не цікавить, у яких немає своєї думки, неспіливі, байдужі, які існують у своєму буденному житті, намальованому сірими фарбами. Новий смисл (сірі) прикметника *tepid* також утворився за допомогою актуалізації відповідної семи семантичного поля температурної ознаки.

Таким чином, мотивацією семантичного поля є утворення широкого спектру нових смислів членів поля, які виникають за допомогою реалізації сем, що є у складі інваріантних значень домінант та інших членів даного поля. У мовленні на основі актуалізації конкретних потенційних сем утворюються нові смисли слів. Семний склад домінант та членів поля є семантичною мотивацією актуалізації потенційних сем та утворення нових смислів інших членів семантичного поля. Семний склад значення є мотивуючою базою смислотворення. В межах семантичного поля слів, значення яких мають спільні семи, неминучі мотиваційні стосунки, тобто стосунки між мотивуючими семами та умотивованими смислами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. В 2 т. – М.: Госучпедгиз РСФСР, 1958. – Т. 1. – 536 с.
2. Лесиченко Л.А. Лексикологія сучасної англійської мови. Семантична структура слова. – Харків.: “Вища шк.”, 1974. – 124 с.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К.: АртЕк, 1996. – 224 с.
4. Гурський С.О. Значення и смисл слова // Іноземна філологія. – 1974. – № 34. – С. 3–14.
5. Goursky E. The Idiomatic Heart of the English Language. – Lviv: “Vishcha Shkola”, 1975. – 133 p.
6. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Вища шк., 1988. – 328 с.
7. <http://www.hutch.demon.co.uk/prom/ruses.html>
8. <http://www.jsonline.com/news/sunday/books/>
9. <http://www.oldpaths.com/Archive/Davison/Roy/Allen/1940/firstpla.html>
10. colors <http://www.fbe.unsw.edu.au/subjects/arch/5203/96-s/stude...>
11. <http://www.blackstoneaudio.com/html/books/b1209.html>